

UOT 314

Kamran Şıxılı

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, doktorant

19kamran95@gmail.com

ORCID: 0009-0004-1846-0862

AZƏRBAYCANIN DEMOQRAFİK İNKİŞAF DİNAMİKASI: İŞĞAL FAKTORUNUN DEMOQRAFİK VƏ SOSIAL-İQTİSADI TƏSİRLƏRİ

Xülasə

Azərbaycanda demoqrafik proseslərin əsaslarının öyrənilməsinə XIX əsrin 20-30-cu illərindən başlanılıb və sonradan proses davamlı xarakter daşıyıb. Demoqrafik tendensiyalar təkrar ictimai istehsalın inkişafında rol oynayan sosial normalardan, texnologiya və innovasiyaların tətbiqinin genişlənməsindən, xüsusilə də, vaxtsız ölüm hallarının sayını azaldan tibbi industriyanın və əhaliyə göstərilən səhiyyə xidmətlərinin inkişafı kimi faktorlardan daha çox təsirlənirlər. Hazırda sivilizasiyalı cəmiyyətin çox az sahəsi ola bilər ki, əhalinin sayı, onun struktur tərkibi və dəyişmə dərəcəsinin öyrənilməsi qədər fundamental əhəmiyyət kəsb etsin. Bu baxımdan, Azərbaycanda demoqrafik tendensiyalara müxtəlif dövrlərdə bir sıra amillər təsir etsə də, dövlət müstəqilliyinin ilk illərində Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin səbəb olduğu işğal faktoru və ağır sosial-iqtisadi şərait Azərbaycanın demoqrafik inkişafına mənfi təsir edən əsas faktor kimi çıxış etmişdir.

Məqsəd – Azərbaycan Respublikasının ümumi demoqrafik inkişaf dinamikasının və Ermənistanın 30 ilə yaxın davam edən işğal faktorunun ölkənin demoqrafik və sosial-iqtisadi inkişafına təsirlərini araşdırmaqla bu istiqamətdə mövcud vəziyyəti qiymətləndirmək və səmərəliləşdirici təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir.

Metodologiya – araşdırma prosesində ədəbiyyat icmalı, statistik təhlil, müqayisə və ümumiləşdirmə kimi tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəticələri – Azərbaycanda son 33 ildə demək olar ki dinamik şəkildə əhali artımı baş vermişdir. Belə ki, müstəqillik illərində hər il üzrə orta hesabla 89,8 min nəfər əhali artımı qeydə alınmışdır. Bu da o qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycan Respublikası ərazilərinin işğalı ilə nəticələnən I Qarabağ müharibəsi, müstəqilliyin ilk illərində baş verən sosial-iqtisadi çətinliklər və Azərbaycanın şanlı qələbəsi ilə başa çatan II Qarabağ müharibəsi kimi faktorlar əhali artımının qarşısını almamışdır.

Açar sözlər: *demoqrafik dinamika, təbii artım, sosial-iqtisadi inkişaf, işğal faktoru.*

Giriş

İnsanların digər qarşılıqlı təsir sahələri ilə müqayisədə demoqrafik nəzəriyyə müəyyənləşdirilməsi o qədər də çətin olmayan doğum və ölüm kimi empirik hadisələrlə daha çox bağlıdır. Demoqrafik nəzəriyyə populyasiyaların hansı şəraitdə və hansı səbəbdən dəyişdiyinə dair empirik sübutlar əldə etməklə onları analitik dinamik sistemlər kimi təsvir etməyə çalışır. İqtisadi demoqrafiya sosial rifah və mümkün resurslarla işlədiyi halda, ekoloji kontekstdə o daha çox resurslarla əlaqələndirilir. Populyasiya tədqiqatları və təkamül biologiyası arasında güclü bağlar vardır. Ona görə ki, hər ikisi doğum, ölüm, populyasiya artımı və müəyyən zaman ərzində müxtəlif qrupların nisbi ölçüsünü öyrənir. Əslində, bioloji təkamül doğum və ölüm hadisələrinin hər yeni nəsil üzrə xüsusiyyətləri dəyişən demoqrafik proses kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu fikri onunla qüvvətləndirmək olar ki, populyasiya artımı həm ekologiyada, həm də təkamül biologiyasında mərkəzi anlayış kimi qəbul olunur.

Məhs bununla əlaqədar ola bilər ki, təkamül nəzəriyyəsi və insanların populyasiya sistemləri XX əsrə qədər ortaq elmi köklərə malik olmuşdur. Demografiya nəzəriyyəsində istifadə olunan modellər fərdlərin davranışının həm sosial rifahla təsir etdiyini, həm də ondan təsirləndiyini fərz edir. Lakin bu təsir və motivasiyalar fərdi seçimlərlə bağlıdır və çox hallarda insanların rifahının yüksəldilməsinə ciddi təkan vermir. Buna görə də, demoqrafik sistemlərin uzunmüddətli populyasiya nəticəsi adətən əhalinin orta və ya ümumi rifahını yüksəldən amil kimi qəbul edilmir. Bu baxımdan, demoqrafik nəzəriyyədə insanların rifah səviyyəsini yüksəldən populyasiya miqdarının hesablanması çətinidir. Çünki demoqrafik dəyişikliklər ayrı-ayrı fərdlərin rifah səviyyəsindən asılı seçimlər olduğuna görə, populyasiya sistemləri global məcmu utilitar rifahla deyil, fərdin orta rifah səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilir [3, s. 246-247]. Demografiya insan populyasiyasının statistik tədqiqi ilə məşğul olur. Daha dəqiq desək, demografiya əhalinin miqdarını, onun strukturunu, eləcə də, məkana və zamana görə hərəkətini izləyir və araşdırır. Qeyd etmək lazımdır ki, demografiya araşdırma prosesində tarix, iqtisadiyyat, antropologiya, sosiologiya və digər elmlərin tədqiqat metodlarından istifadə edir. Demografiya əhali ilə bağlı sosial, mədəni və iqtisadi meylləri təhlil etmək və proqnozlaşdırmaq və bunun əsasında qabaqlayıcı tədbirlər görmək üçün həm ayrı-ayrı hökumətlər, həm də özəl sahibkarlıq subyektləri üçün olduqca faydalıdır. Demografik proqnozlaşdırma vasitəsilə sahibkarlar perspektiv tələb və təklifi müəyyənləşdirməyə çalışır və ya bizneslərini genişləndirməyə cəhd edirlər.

İnsan biologiyasında populyasiya anlayışı müəyyən ərazidə, məsələn hər hansı bir ölkədə və ya ümumilikdə yer kürəsində yaşayan insanları ifadə edir. Populyasiya doğum və immiqrasiya kimi artım prosesləri, eləcə də, ölüm və emiqrasiya kimi azalma prosesləri vasitəsilə davamlı olaraq yenilənməyə məruz qalır. Digər bioloji populyasiyalarda (heyvanlar və s.) olduğu kimi insan populyasiyası da resurs potensialı, qida təminatı, sanitariya-epidemioloji və digər xarici mühit amillərindən təsirlənir. Bundan əlavə, demoqrafik tendensiya təkrar ictimai istehsalın inkişafında rol oynayan sosial normalardan, texnologiya və innovasiyaların tətbiqinin genişlənməsindən, xüsusilə də, vaxtsız ölüm hallarının sayını azaldan tibbi sənayenin və əhaliyə göstərilən səhiyyə xidmətlərinin inkişafından daha çox təsirlənirlər. Sivilizasiyalı cəmiyyətin çox az sahəsi ola bilər ki, əhalinin sayı, onun struktur tərkibi və dəyişmə dərəcəsinin öyrənilməsi qədər fundamental əhəmiyyət kəsb etsin. Qeyd olunan faktorlar iqtisadi tərəqqiyə, təhsilin səviyyəsinə, ailənin struktur tərkibinə, cinayət hadisələrinin miqyasına, dil və mədəniyyətin inkişaf xüsusiyyətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. İnsan cəmiyyətinin bu qədər elmi və təcrübəvi əhəmiyyət kəsb edən sahəsi ilə “demografiya” adlanan elm sahəsi məşğul olur [4]. Tədqiqatçılar Hauser və Duncan demografiyanı “ərazi bölgüsü və oradakı əhalinin tərkibinin dəyişməsi və bu dəyişikliklərin miqyasının və tərkib hissələrinin öyrənilməsi” kimi müəyyənləşdirmişdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Hauzer və Duncanın (1959) yanaşmasının uğur qazanmasına səbəb onların öz demografiya təriflərinə “əhalinin tərkibini” və “ondakı dəyişiklikləri” açıq şəkildə daxil etmələri olmuşdur. Ona görə ki, tədqiqatçılar təqdim etdikləri bu yanaşma ilə demografiyanı “rəsmi demografiya” və “populyasiya araşdırmaları” adı altında iki növə ayırdılar və onun əhatə dairəsini genişləndirdilər. Rəsmi demografiyanın kökü 1662-ci ilə, daha dəqiq desək John Graunta qədər gedib çıxır və o fertil yaşda olanların sayı, yaş strukturu, ölüm və insan populyasiyalarının məkan paylanması ilə əlaqədardır. Populyasiya araşdırmaları istər sosioloji, istər iqtisadi, istər bioloji və istərsə də antropoloji prizmadan baxdıqda əhalinin tərkibi və ondakı dəyişikliklərlə əlaqədardır. (Populyasiya mənşəyinə görə latın sözü olub, xalq və ya əhali mənasını verir). Populyasiya araşdırmaları demografiyasının yaranma tarixi isə 1798-ci ildə baş vermişdir və Tomas Maltusun adı ilə bağlıdır. Onun fikrinə görə, əhali araşdırmaları elmlərarası xarakter daşıyır, lakin əsaslı sosial elm kimi qəbul edilmir [1, s. 670]. Fikrimizcə, əhali araşdırmalarının yeganə problemi onun adı ilə bağlı təklif olunan yanaşma olsaydı, o zaman onun digər sosial elmlərlə əlaqəsi daha sadə təhlil oluna bilərdi.

Məsələ burasındadır ki, istinad edilən müəlliflərin baxışlarını nəzərdən keçirdikdə maraqlı məqamlar ortaya çıxır. Aydın olur ki, demoqrafiyanın nə olması və demoqrafların hansı məsələlərin həlli ilə məşğul olmalı olduğu təkcə peşəkar tədqiqatçıları maraqlandırmır, eyni zamanda, tələbələr üçün nəzərdə tutulan tədris proqramlarında nələrin əhatə olunması və bu sahədə fəaliyyət göstərən akademik nəşrlər üçün konkret hansı məsələlərin uyğun olması hələ də tam dəqiqləşdirilməmiş qalır.

“Demoqrafik keçid” nəzəriyyəsinə görə, demoqrafik inkişafı təcəssüm etdirən “əhali partlayışı”nın ilkin şərti doğum sayının artması ilə deyil, sağlamlıq vəziyyətinin yaxşılaşması hesabına qeydə alınan ölüm sayının kəskin şəkildə aşağı düşməsi ilə bağlıdır. Bu müddəanı daha dəqiq ifadə etsək, “demoqrafik keçid” nəzəriyyəsi iddia edir ki, iqtisadi böyümənin ilkin mərhələlərində yeni doğulan körpələrin sayı kifayət qədər sabitlik nümayiş etdirir, əksinə ölüm sayı azalır və nəticə etibarilə əhalinin artım tempi yüksəlir. Nəzəriyyədə irəli sürülən bu iddianın iki müddəə üzərində dayandığı görünür. Birinci müddəaya görə, demoqrafik keçid modeli inkişaf etmiş ölkələrə, xüsusilə də, Qərbi Avropa ölkələrinə və bu ölkələrdə baş vermiş “sənaye inqilablarının” birinci onilliyi üçün xarakterikdir. İkinci müddəaya görə, bu ölkələrin uğurlu təcrübəsi hazırda inkişaf etməkdə olan Afrika, Asiya və Latın Amerikasına ölkələrinin cari və perspektiv inkişafı üçün tətbiq oluna bilər. Aydındır ki, birinci müddəanın mövcudluğu ikinci müddəanın reallaşması üçün zəruri şərt kimi çıxış edir. Sonuncu müddəanın arqumentlərlə əsaslandırılması istisna təşkil etməklə, o hələ də tarixi analogiyadan asılı olmayan əlavə dəlillərlə genişləndirilməmişdir. Demoqrafik keçid nəzəriyyəsi ilkin formalaşdığı zaman onun ehtiva etdiyi fikirlər iqtisadiyyat tarixçiləri tərəfindən geniş şəkildə qəbul edilmiş və bu fikir vahidliyi XX əsrin 50-ci illərinə qədər davam etmişdir [2, s. 257]. Hesab edirəm ki, uzun müddət geniş auditoriya tərəfindən qəbul edilməsinə və müddəaların kifayət qədər əsaslı olmasına baxmayaraq demoqrafik keçid nəzəriyyəsi tam olaraq razılaşmaya bilərik. Ona görə ki, nəzəriyyədə demoqrafiya inkişafının inkişaf etmiş ölkələrdə olması haqqında müddəə olmasına və inkişaf etməkdə olan ölkələrin əhali artımı baxımından geri qaldığı iddia olunsa da, praktik baxımdan Hindistanda əhalinin sürətli artımı bu iddianı inkar etmək üçün əsas kimi qəbul oluna bilər. Belə ki, Hindistanın iqtisadi inkişaf və rifah səviyyəsi baxımından çox geri qalmasına baxmayaraq, onun əhalisi uzun müddətdir ki, sürətli şəkildə artmağa davam edir. Belə nəticəyə gəlirik ki, ölkənin demoqrafik inkişafının iqtisadi inkişafı ilə bağlılığı elmi-nəzəri baxımdan əsaslandırılarsa da, praktiki baxımdan paradoksal təcrübələr də mövcuddur.

Azərbaycanda demoqrafik proseslərin əsaslarının öyrənilməsinə 19-cu əsrin 20-30-cu illərindən başlanılıb və hazırda bu proses davamlı xarakter daşımaqdadır. Qeyd edək ki, bəhs olunan dövrdə Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibində daxil idi və imperiyanın regionla bağlı demoqrafik siyasətinin təsirindən kənar qala bilmirdi (19-cu əsrin əvvəllərindən 1917-ci ilədək) [6]. Rusiya imperiyasının dağılmasından sonra isə müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması (1918-1920) regionda demoqrafik proseslərə yeni istiqamət verdi və Azərbaycanda demoqrafik inkişafın müxtəlif aspektlərini müəyyənləşdirən əsas amil oldu [5]. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Azərbaycan SSRİ-nin tərkibinə daxil edilməsindən (1920) sonra isə ölkənin sovetləşdirilməsi prosesi başlandı [6]. 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra ölkədə baş vermiş həm siyasi, həm də sosial-iqtisadi dəyişikliklər öz növbəsində bütün sahələrə, o cümlədən ölkənin demoqrafik vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Ölkənin hələ SSRİ tərkibində olduğu 1988-ci ildən başlayan erməni təcavüzü və müstəqilliyin bərpasından sonra ölkə iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçməsi nəticəsində demoqrafik proseslərdə balansın pozulması müşahidə edilmiş, işğal faktoru ölkənin 20% ərazisində infrastrukturun və demoqrafik proseslərin pozulmasına gətirib çıxarmışdır. Eyni zamanda, Respublikamızda həmin dövrdə demoqrafiya sahəsində həyata keçirilən ayrı-ayrı tədbirlər sistem halında

olmadığından nəticə olaraq səmərə də lazımi səviyyədə olmamışdır. Sonrakı illərdə Ulu Öndər Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə gəlməsi və bunun nəticəsində ölkədə dövlətçiliyin əsaslarının bərqərar olunması digər sahələrə də müsbət təsirini göstərmiş oldu. Bu dövrdə iqtisadiyyatda olan geriləmənin qarşısı alındı və ölkənin iqtisadi inkişafı üçün əsaslar yaradıldı. Bu da öz növbəsində demoqrafik vəziyyətin stabilləşməsinə və sonrakı dövrlərdə isə yaxşılaşmasına təsir etdi. Beləliklə, Azərbaycanda baş vermiş həm siyasi, həm də sosial-iqtisadi sahədəki dəyişikliklər demoqrafik inkişafa öz müsbət təsirini göstərmişdir. Belə ki, ölkəmizdə ölüm səviyyəsinin azaldılması, əhalinin sağlamlığının və həyatının yaxşılaşdırılması, gəlirlərin artırılması hesabına əhalinin layiqli həyat şəraitinin təmin olunması, nikah və boşanma ilə əlaqədar vəziyyət, əhalinin artımı, miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi və digər amillər ölkəmizdə demoqrafiyanın inkişafına təsirini göstərir.

Azərbaycanın demoqrafik inkişaf dinamikası

Azərbaycan Respublikasında demoqrafik proseslərdə baş verən dəyişiklikləri Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında qiymətləndirə bilərik. Statistik məlumatların verildiyi 1897-ci ildən hazırkı zamanadək Azərbaycanda böyük kəskin demoqrafik çətinliklər baş vermişdir. Bu isə həmin dövrlərdə ölkəmizdə baş vermiş müəyyən hadisələrlə bağlı olmuşdur.

Statistik məlumatlardan da aydın olur ki, Azərbaycan Respublikasının əhalisinin sayı 1897-1997-ci illəri əhatə edən 100 il ərzində dünya əhalisinə nisbətən daha sürətlə, yəni 4,3 dəfə artaraq 1806,7 min nəfərdən 7799,8 min nəfərə bərabər olmuşdur. Bu illər ərzində Azərbaycanda əhalinin artım dinamikası davamlı olmamış və müəyyən hadisələrin təsirinə məruz qalmışdır. Belə ki, 20-ci əsrin əvvəllərində baş vermiş Birinci Dünya Müharibəsi, xarici müdaxilə, vətəndaş müharibəsi, ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların soyqırımı və sair hadisələr nəticəsində Azərbaycan əhalisinin sayı 1913-cü ildə əvvəlki illə müqayisədə 270,3 min nəfər və ya 11,6 faiz azalaraq 2339,2 min nəfərdən 2068,9 min nəfərə düşmüşdür.

Statistik məlumatları qiymətləndirsək, 1917-ci ilin sonuna olan Azərbaycan əhalisinin sayının 2353,7 min nəfərdən 490,7 min nəfər azalaraq 1923-cü ildə 1863 min nəfər təşkil etmişdir. Tarixə nəzər salsaq görürük ki, bu dövrdə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti mövcud olmuş, bundan sonra isə bolşeviklərin müdaxiləsi nəticəsində müstəqilliyin itirilməsi ilə sovet respublikasının yaradılması, bu dövrdə insanların repressiyaya uğraması, eyni zamanda dövrün əsas hadisələrdən olan ermənilərin ölkəmizə qarşı həyata keçirdiyi soyqırım siyasətinin nəticələri əhalinin sayının azalmasına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycanda əhalinin azalmasına təsir göstərmiş digər mühüm hadisələrdən biri də İkinci Dünya Müharibəsi olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan SSRİ tərkibində olduğundan bu müharibədə 1941-1945-ci illərdə həmin dövr üçün SSRİ-də adı verilmiş Böyük Vətən Müharibəsində iştirak etmişdir. Müharibənin nəticələri əhalinin sayına ciddi şəkildə təsir göstərmişdir. Belə ki, müharibədə nəinki ölümlə əlaqədar azalma olmuş, həmçinin bu dövrdə yeni qurulan ailələrin sayının azalması, doğumun kəskin sürətdə aşağı düşməsi də əhalinin sayına əhəmiyyətli təsir etmişdir. Bunu statistik məlumatlardan da aydın şəkildə görmək olar. Belə ki, statistik məlumatlara əsasən Azərbaycanda mövcud əhalinin sayı 1941-ci ildə 3331,8 min nəfərdən 1945-ci ilədək 626,2 min nəfər və 18,8%-dək azalaraq 2705,6 min nəfərə bərabər olması bunu bir daha təsdiqləyir. Müharibənin nəticələri sonrakı illərdə də özünü göstərmiş və əhalinin artım dinamikasının aşağı olmasına gətirib çıxarmışdır. Bununla yanaşı 20-ci əsrin əvvəllərində olduğu kimi sonrakı illərdə də ermənilərin ölkəmizə qarşı apardığı siyasət təsirsiz ötürməyibdir. Belə ki, bu siyasət nəticəsində 1948-1953-cü illərdə Ermənistan ərazisindən 150 min nəfərdən çox azərbaycanlının öz əzəli torpaqlarından deportasiya olunaraq Azərbaycana gəlməsini xüsusilə qeyd edə bilərik [7]. Sonrakı illərdə Azərbaycanda demoqrafik proseslər sabit olmuş və 1988-ci ilədək artım dinamikası göstərmişdir. 1988-ci ildən başlayaraq

ermənilərin ölkəmizə qarşı təcavüzü başlamış və bununla torpaqlarımızın 20%-i işğal edilmişdir. Bu təcavüzün nəticəsində ölkəmizdə bir milyon nəfərdək insan qaçqın və məcburi köçkün olmuş, o cümlədən 250 min nəfərdən artıq azərbaycanlı sırf erməni siyasətinin nəticəsində Ermənistandan qovularaq Azərbaycana deportasiya edilmişdir. Ümumilikdə ermənilərin təcavüzü nəticəsində 20-ci əsrdə azərbaycanlılar dəfələrlə öz tarixi torpaqlarından məcburi surətdə qovulmuşlar. Dövlət müstəqilliyinin ilk illərində Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin səbəb olduğu işğal faktoru və ağır sosial-iqtisadi şərait Azərbaycanın demoqrafik inkişafına mənfi təsir göstərsə də, müstəqillik illərində əhali sayında müsbət artım dinamikası müşahidə olunmuşdur. Bunun məntiqi nəticəsi olaraq, Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etdiyi 1991-ci ildə əhalinin sayı 7218,5 min nəfər olmuşdursa, 2024-cü ildə 10180,8 min nəfərə bərabər olmuşdur. Bu dövr ərzində əhalinin sayı 41% və ya 2962,3 min nəfərdək artmışdır.

Cədvəl 1. Azərbaycanda əhalinin sayının dəyişməsi

İllər	Əhalinin sayı - cəmi	İl ərzində ümumi artım		o cümlədən:		Əhalinin ümumi sayına nisbətən, faizlə	
		min nəfər	faizlə	şəhər yerləri	kənd yerləri	şəhər yerləri	kənd yerləri
1897	1806.7	...	...	305.1	1501.6	16.9	83.1
1908	2014.3	...	...	...	...	...	...
1911	2056.5	75.1	3.7	...	...	...	...
1912	2131.6	207.6	9.7	237.4	1894.2	11.1	88.9
1913	2339.2	-270.3	-11.6	555.9	1783.3	23.8	76.2
1914	2068.9	239.2	11.6	438.2	1630.7	21.2	78.8
1915	2308.1	77.8	3.4	...	...	...	...
1916	2385.9	-32.2	-1.3	...	...	...	...
1917	2353.7	...	...	560.2	1793.5	23.8	76.2
1920	1952.2	...	...	405.8	1546.4	20.8	79.2
1923	1863.0	265.7	14.3	486.0	1377.0	26.1	73.9
1924	2128.7	34.2	1.6	...	...	...	...
1941	3331.8	-174.7	-5.2	1239.8	2092.0	37.2	62.8
1942	3157.1	-239.0	-7.6	1195.5	1961.6	37.9	62.1
1943	2918.1	-141.4	-4.8	1138.1	1780.0	39.0	61.0
1944	2776.7	-71.1	-2.6	1105.8	1670.9	39.8	60.2
1945	2705.6	28.9	1.1	1118.5	1587.1	41.3	58.7
1990	7131.9	86.6	1.2	3847.3	3284.6	53.9	46.1
1991	7218.5	105.6	1.5	3858.3	3360.2	53.5	46.5
1992	7324.1	115.9	1.6	3884.4	3439.7	53.0	47.0
1993	7440.0	109.6	1.5	3928.5	3511.5	52.8	47.2
1994	7549.6	93.9	1.2	3970.9	3578.7	52.6	47.4
1995	7643.5	82.7	1.1	4005.6	3637.9	52.4	47.6
1996	7726.2	73.6	1.0	4034.5	3691.7	52.2	47.8
1997	7799.8	76.9	1.0	4057.8	3742.0	52.0	48.0
1998	7876.7	76.7	1.0	4082.5	3794.2	51.8	48.2
1999	7953.4	79.4	1.0	4064.3	3889.1	51.1	48.9
2000	8032.8	81.5	1.0	4107.3	3925.5	51.1	48.9
2010	8997.6	113.5	1.3	4774.9	4222.7	53.1	46.9
2019 ²⁾	9951.4	22.6	0.2	5440.3	4511.1	54.7	45.3
2020	9974.0	52.1	0.5	5476.8	4497.2	54.9	45.1
2021	10026.1	37.2	0.4	5494.4	4531.7	54.8	45.2
2022	10063.3	63.8	0.6	5502.5	4560.8	54.7	45.3
2023	10127.1	53.7	0.5	5527.2	4599.9	54.6	45.4
2024	10180.8	x	x	5547.8	4633.0	54.5	45.5

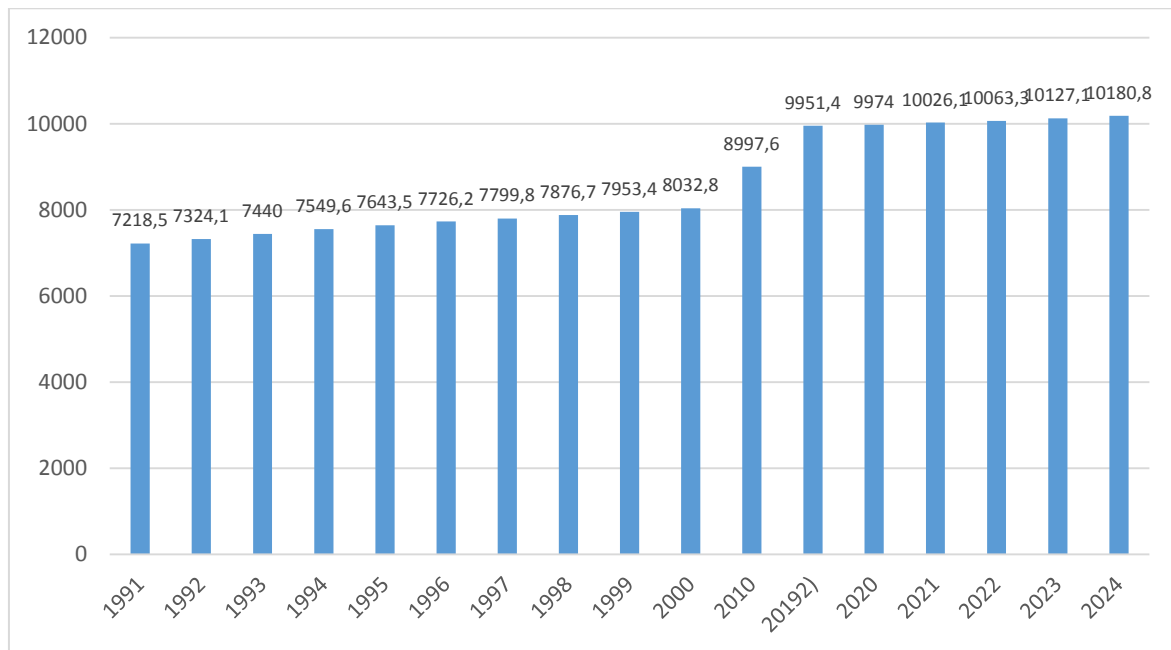
¹⁾ 1897,1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989, 1999, 2009, 2019-cu illərin məlumatları həmin illərdə keçirilmiş əhalinin siyahıyaalınması tarixinə, 1913, 1917, 1920-ci illərin məlumatları ilin axırına, qalan illərin məlumatları isə ilin əvvəlinə göstərilmişdir.

²⁾ Əhalinin siyahıyaalınması dövründə işğal altında olmuş ərazilərdəki əhali istisna olmaqla.

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi, Əhalinin demoqrafik göstəriciləri 2024

1991-2024-cü illərdə əhalinin artım dinamikasına baxdıqda görə bilərik ki, əgər əvvəlki illə müqayisədə 1991-ci ildə əhalinin artımı 1,5% təşkil edirdisə, sonrakı illərdə bu artım tempi aşağı düşərək 2023-cü ildə 0,5%-ə bərabər olmuşdur. Statistik məlumatların təhlilinə əsasən Azərbaycanda əhalinin ən sürətli artımı 60-cı illərin əvvəllərində özünü büruzə vermişdir. Hal-hazırda ölkədə əhalinin 5547,8 min nəfəri və ya 54,5%-i şəhər yerlərinin, 4633 min nəfəri və ya 45,5%-i kənd yerlərinin payına düşür. Halbuki 1991-ci ildə bu 3858,3 min nəfər və 53,5% olmaqla şəhər, 3360,2 min nəfər və 46,5% olmaqla kənd yerlərinin payına düşürdü.

Diagram 1. Azərbaycan Respublikasında demoqrafik inkişaf dinamikası

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Diagramı təhlil etdikdə aydın olur ki, son 33 ildə demək olar ki dinamik şəkildə əhali artımı qeydə alınmışdır. Müstəqillik illərində hər il üzrə ortalama 89,8 min nəfər əhali artımı baş vermişdir. Bu da o qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycan Respublikası ərazilərinin işğalı ilə nəticələnən I Qarabağ müharibəsi, müstəqilliyin ilk illərində baş verən sosial-iqtisadi çətinliklər və Azərbaycanın şanlı qələbəsi ilə başa çatan II Qarabağ müharibəsi kimi faktorlar ölkədə əhali artımının qarşısını almamışdır.

Əhalinin cins bölgüsünə nəzərdən keçirdikdə burada da dəyişikliklərin baş verdiyi aydın görünür. Belə ki, 1991-ci ildə əhalinin 3524,1 min nəfərini və ya 48,8%-ni kişilər, 3694,4 min nəfərini və ya 51,2%-ni isə qadınlar təşkil edirdi. Bu isə hər min nəfər kişiye düşən qadınların sayının 1048 nəfər olduğunu deməyə əsas verir. Beləliklə, 1991-2024-cü illər ərzində qeyd olunan nisbət arasında fərq xeyli azalmışdır. 2024-cü ilin statistik məlumatlarına əsasən respublika əhalisinin 49,8%-i və ya 5067,2 min nəfər kişilər, 50,2%-i və ya 5113,6 min nəfəri isə qadınlardan ibarətdir (cədvəl 2).

Əhalinin artmasına təsir göstərən əsas göstəricilərə nəzərə salsaq görərik ki, 2023-cü ildə 112620 nəfər doğulmuş, 60150 nəfər ölmüş və bunun nəticəsində 52470 nəfər təbii artım olmuşdur. Bu ildə əhalinin hər min nəfərinə doğulanların sayı 11,1 nəfər, ölənlərin sayı 5,9 nəfər olmaqla təbii artım 5,2 nəfər təşkil etmişdir. Ölkədə əhalinin təbii artımı, doğulanlar və ölənlərin sayı da təhlil olunan illərdə xeyli dəyişmişdir. Belə ki, ən yüksək artım sovet

dövründə, yəni 1963-cü ildə 175033 nəfər doğulanlar, 30230 nəfər ölənlər olmaqla 144803 nəfər təbii artım qeydə alınmışdır. Buradan əhalinin hər min nəfər hesabı ilə doğulanların sayının 40,8 nəfər, ölənlərin sayının 7 nəfər və təbii artımın 33,8 nəfər olduğunu deyə bilərik. Əsasən də müstəqillik illərində bu göstəricilərdə ciddi dəyişikliklər baş vermiş və nəticədə əhalinin təbii artım göstəricisi xeyli azalmışdır. Xüsusi olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, respublikada doğum səviyyəsinin sürətlə aşağı düşməsi fertil yaşda olan qadınlar arasında (15-49) bütün yaş qruplarında özünü göstərir.

Cədvəl 2. Əhalinin cins üzrə bölgüsü¹⁾, min nəfər

İllər	Əhalinin sayı - cəmi	o cümlədən:		Əhalinin ümumi sayına nisbətən, faizlə		Hər 1000 kişiyə düşən qadınların sayı
		kişilər	qadınlar	kişilər	qadınlar	
1991	7218.5	3524.1	3694.4	48.8	51.2	1048
1992	7324.1	3579.2	3744.9	48.9	51.1	1046
1993	7440.0	3641.2	3798.8	48.9	51.1	1043
1994	7549.6	3702.5	3847.1	49.0	51.0	1039
1995	7643.5	3754.6	3888.9	49.1	50.9	1036
1996	7726.2	3802.7	3923.5	49.2	50.8	1032
1997	7799.8	3845.3	3954.5	49.3	50.7	1028
1998	7876.7	3883.2	3993.5	49.3	50.7	1028
1999	7953.4	3883.1	4070.3	48.8	51.2	1048
2000	8032.8	3927.0	4105.8	48.9	51.1	1046
2005	8447.4	4156.2	4291.2	49.2	50.8	1032
2010	8997.6	4455.5	4542.1	49.5	50.5	1019
2015	9593.0	4775.8	4817.2	49.8	50.2	1009
2016	9705.6	4835.6	4870.0	49.8	50.2	1007
2017	9810.0	4891.2	4918.8	49.9	50.1	1006
2018	9898.1	4938.0	4960.1	49.9	50.1	1005
2019 ²⁾	9951.4	4948.5	5002.9	49.7	50.3	1011
2020	9974.0	4960.6	5013.4	49.7	50.3	1011
2021	10026.1	4986.5	5039.6	49.7	50.3	1011
2022	10063.3	5007.2	5056.1	49.8	50.2	1010
2023	10127.1	5039.6	5087.5	49.8	50.2	1010
2024	10180.8	5067.2	5113.6	49.8	50.2	1009

¹⁾ qalan illərin məlumatları isə ilin əvvəlinə göstərilmişdir.

²⁾ Əhalinin siyahıyaalınması dövründə işğal altında olmuş ərazilərdəki əhali istisna olmaqla.

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi, Əhalinin demoqrafik göstəriciləri 2024

İşğal faktorunun demoqrafik və sosial-iqtisadi nəticələri

Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı 1988-1993-cü illərdə həyata keçirdiyi hərbi təcavüzü nəticəsində böyük potensiala malik ərazilər zəbt edilmiş, regionun demoqrafik və sosial-iqtisadi inkişafına ağır zərbə dəymişdir. İndiki Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarına daxil olan Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Ağdam (rayon mərkəzi və ərazisinin böyük hissəsi), Füzuli (rayon mərkəzi və ərazisinin böyük bir hissəsi) inzibati rayonları Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən işğal olunmuşdur. Nəticədə 30 ildən də çox müddətdə Azərbaycan dünya miqyasında əhalisinin sayına görə ən çox qaçqın və məcburi köçkünə malik olan ölkələrdən birinə çevrilmişdir. Bundan əlavə, münəfiqənin başladığı 1988-1989-cu illərdə Qərbi Azərbaycandan, indiki Ermənistan Respublikasının 22 rayonundan 250 min nəfər azərbaycanlı öz doğma yurdlarından zorla qovulmaqla didərgin düşmüşlər. Həmin köçürülmə illərində ermənilərin işgəncələrinə məruz qalmış 410 azərbaycanlı, o cümlədən 57 qadın, 23 uşaq vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, müxtəlif bədən xəsarəti almış, onların yaşayış evləri və əmlakları qarət olunmuşdular. Nəticə etibarilə, Ermənistanda azərbaycanlılar yaşayan

9 min kv. km ərazi zəbt olunmuşdu. Müstəqilliyin ilk illərində artıq Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddiası, hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikası ərazilərinin 20%-i işğal edilmiş, 20 mindən çox insan qətlə yetirilmiş, 50 mindən artıq insan yaralanmış və şikəst olmuşdur. Bu təcavüz nəticəsində 6 mindən çox Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı itkin düşmüş, əsir-girov götürülmüş və hələ də bu vətəndaşların çoxu haqqında məlumat əldə etmək mümkün olmamışdır.

Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın keçmiş “Dağlıq Qarabağ”, eləcə də, ona bitişik olan 7 rayonunun ərazisi işğal olunmuş, bu ərazilərdən 700 min nəfərədək vətəndaşımız öz daimi yaşayış yerlərindən qovularaq məcburi köçkün düşmüşdür. Həmin dövrdə bu insanlar Azərbaycan Respublikasının 62 şəhər və rayonunda, 1600-dən çox məskunlaşma obyektində müvəqqəti məskunlaşmışdır [8]. “Ermənistanda aparılan etnik təmizləmə və Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın 20% ərazisinin işğalı nəticəsində yaranmış bir milyonadək qaçqın və məcburi köçkünlər haqqında məlumat (1988-2005-ci illər)” adlı kitabda qaçqın və məcburi köçkünlərin sayı ilə bağlı məlumatlar verilmişdir. Belə ki, Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən əraziləri işğal olunmuş və ya zərər çəkmiş, Ermənistanla və Dağlıq Qarabağla həmsərhəd olan Azərbaycan rayonları barədə məlumata əsasən məcburi köçkünlərin sayı Xocavənd rayonu üzrə 2271 ailə və ya 9542 nəfər, Xocalı rayonu üzrə 3156 ailə və ya 12200 nəfər, Şuşa rayonu üzrə 5992 ailə və ya 24165 nəfər, Laçın rayonu üzrə 16255 ailə və ya 66646 nəfər, Kəlbəcər rayonu üzrə 16042 ailə və ya 61947 nəfər, Ağdam rayonu üzrə işğal olunmuş ərazilərindən 32315 ailə və ya 132493 nəfər, Cəbrayıl rayonu üzrə 16140 ailə və ya 62519 nəfər, Qubadlı rayonu üzrə 7711 ailə və ya 31619 nəfər, Füzuli rayonu üzrə 25986 ailə və ya 106543 nəfər, Zəngilan rayonu üzrə 8862 ailə və ya 36335 nəfər, Tərtər rayonu üzrə 698 ailə və ya 2865 nəfər, Ağcabədi rayonu üzrə 826 ailə və ya 3389 nəfər, Qazax rayonu üzrə 1668 ailə və ya 6841 nəfər, Naxçıvan üzrə 237 ailə və ya 975 nəfər, eyni zamanda cəbhə xəttinə yaxın yaşayış məntəqələrindən geri çəkilən 38024 ailə və ya 128199 nəfər olmuşdur [9]. 1988-1993-cü illərdə Ermənistanın həyata keçirdiyi təcavüzün nəticəsində ölkəmizə qarşı çoxlu sayda dağıntılar və ziyanlar vurulmuşdur. Belə ki, işğal nəticəsində 900-dən artıq yaşayış məntəqəsi talan edilmiş, yandırılmış və məhv edilmiş, 6 min sənaye, kənd təsərrüfatı müəssisəsi və digər obyektlər məhv edilmiş, ümumi yaşayış sahəsi 9 mln m²-dən artıq olan 150 min yaşayış binası dağıdılmış, 4366 sosial mədəni obyekt, eyni zamanda 695 tibb ocağı məhv edilmişdir. İşğal edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı sahəsi, su təsərrüfatı, hidrotexniki qurğular, bütün nəqliyyat və kommunikasiya xətləri tam sıradan çıxarılmışdır. Son qiymətləndirmənin nəticələrinə görə dağıntılar nəticəsində iqtisadiyyata 300 milyard ABŞ dollarından artıq ziyan dəymişdir. Hərbi təcavüz zamanı ələ keçirilmiş Azərbaycan ərazilərində 927 kitabxana, 464 tarixi abidə və muzey, 100-dən çox arxeoloji abidə, 6 dövlət teatri və konsert studiyası dağıdılaraq məhv edilmişdir. İşğal zamanı talan edilmiş muzeylərdən 40 mindən çox qiymətli əşya və nadir eksponat oğurlanaraq mənimlənməmişdir [10]. Ümumilikdə götürdükdə, işğal faktoru ölkənin iqtisadi potensialının zəifləməsinə, sosial infrastrukturun dağılmasına, bazar iqtisadiyyatına keçid siyasətinin reallaşdırılması prosesində milli iqtisadiyyatın zəngin xammal və resurs bazasından məhrum olmasına gətirib çıxarmışdır.

Ümumi uzunluğu 25 min km olan avtomobil və torpaq yolları, ümumi uzunluğu 3984 metr olan 160 ədəd körpü, 14500 km uzunluğunda elektrik xətləri, 2500 ədəd transformator, 2300 km su kəməri xətləri, 2 min km qaz kəməri, ümumi uzunluğu 240 km olan kanalizasiya xətləri, 160 ədəd su tutarları, 34 ədəddən çox qaz paylayıcı qurğuları, 35 min nömrəlik telefon stansiyaları, eyni zamanda 4 aeroport, Bakı-Ağdam və Horadiz-Ordubad dəmiryolu xətləri, Bakı-Xankəndi-Naxçıvan qaz kəməri və s. dağıdılmışdır. Ermənistanın işğal etdiyi rayonlarda 310-dan çox sənaye və tikinti obyekti qalmışdı. Bu obyektlər Azərbaycanda istehsal edilən divar materiallarının 11%-ni, ayaqqabı istehsalının 11%-ni, inək yağının 25,2%-ni, şərab

materiallarının 35%-ni, xam ipəyin 13,5%-ni, mineral suların 15%-ni və s. verirdilər [12]. Beləliklə, Ermənistanın həyata keçirdiyi hərbi təcavüz strategiyası bütün azərbaycanlıların işğal olunmuş ərazilərdən etnik təmizlənməsi və mülki şəxslərin, o cümlədən qadınların, ahl insanların və azyaşlıların vəhşicəsinə öldürülməsi və ya yaralanmasına səbəb olmaqla bərabər, torpaqlarının ermənilər tərəfindən işğal olunması həm də, burada yaşamış əhali üçün çox ciddi problemlər yaratmışdı. Ərazilərin işğalı, böyük insan itkiləri və yüz minlərlə qaçqın və məcburi köçkünlərin problemləri ölkənin Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına da ciddi maneə yaratmışdır. Maliyyə və digər resursların qaçqın və məcburi köçkünlərin yerləşdirilməsi və həyat şərtlərinin yaxşılaşdırılması istiqamətində yönləndirilməsi iqtisadi inkişafın sürət templərini də müəyyən müddət aşağı salmışdır.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı 30 ilə yaxın davam etmiş hərbi təcavüzü ciddi humanitar nəticələrlə müşayiət olunmuşdur. 30 illik hərbi təcavüz zamanı Ermənistan tərəfindən azərbaycanlı məcburi köçkünlərin öz evlərinə və mülkiyyətlərinə geri dönməsinin qarşısını almaq üçün məqsədyönlü tədbirlər görülürdü. Bunlar, digər əməllər ilə yanaşı, işğal olunmuş ərazilərə ermənilərin köçürülməsi, infrastruktur dəyişiklikləri, tarixi və mədəni irsin məhv və dağıdılmasından ibarət olmuşdur.

Şəkil 1. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün nəticələrini əks etdirən xəritə

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi [11].

İşğalın olduğu dövrdə baxımsız qalmış Azərbaycan-İran sərhədlərinin həmin sahələrdə sərbəst şəkildə qaçaqmalçılıq və bəzi hallarda narkotik maddələr daşınması əməliyyatının həyata keçirilməsi faktlarını xüsusilə qeyd etməliyik. İşğal altında olan bu sərhədlərdən eyni zamanda Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində olan yaşayış və ictimai binaların tikinti materialları, kəsilmiş meşə ağacları İrana və Ermənistana daşınırdı.

Azərbaycanın 30 illik işğal altında qalan bu ərazilərdə sənaye və tikintidə istifadə

cəhətdən böyük əhəmiyyəti olan müxtəlif növ tikinti materialları ilə çox zəngindir. Bu baxımından Ağdam rayonu ərazisində yerləşən Çobandağ (əhəngin ehtiyatları 140 milyon ton və gillər 20 milyon ton), Şahbulaq (25 milyon ton gil), Boyəhmədli (45 milyon ton gil) və s. yataqları böyük ehtiyatlara malikdir. Xankəndində isə iri tikinti daş yataqları, Harovda isə mərmər yataqları mövcuddur.

Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikası əraziləri işğal olunmamışdan əvvəl ehtiyatları təsdiq olunmuş 163 müxtəlif növ faydalı qazıntı yatağı, o cümlədən 5 qızıl, 7 civə, 2 mis, 1 qurğuşun və sink, 1 daş kömür, 6 gəc, 4 vermikulit, 1 soda istehsalı üçün xammal, 12 əlvan və bəzək daşları (obsidian, mərmərləşmiş oniks, yəşəm və s.), 10 mişar daşı, 21 üzvlük daşı, 9 gil, 20 sement xammalı, 8 müxtəlif növ tikinti daşları, 6 əhəng xammalı, 10 qum-çınqıl, 4 tikinti qumu, 1 perlit, 8 pemza-vulkan külü, 16 yeraltı şirin su və 11 mineral su yatağı mövcud olmuşdur. Ümumiyyətlə isə, Azərbaycan Respublikasının erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş ərazilərində 561 yataq, təzahür və perspektivli minerallaşma sahəsi müəyyən edilmişdi [12]. İşğal zamanı mövcud filiz və qeyri-filiz faydalı qazıntı yataqlarının ehtiyatlarının istismarı nəticəsində onların sənaye əhəmiyyətinin hazırda hansı səviyyədə olmasının monitorinqi və qiymətləndirilməsi üçün müvafiq tədbirlərin aparılması vacibdir. Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən İstisu mineral suları özlərinin əlverişli qaz və kimyəvi tərkibinə, yüksək temperaturuna, böyük təbii ehtiyatlarına görə xüsusilə fərqlənir. Hələ 20-ci əsrin 80-ci illərində Kəlbəcər rayonunun İstisu bulağı üstündə iri kurort və mineral sudoldurma zavodu tikilmiş və həmin zavod sutkada 800 min litr su istehsal edilirdi.

27 sentyabr 2020-ci il tarixində Ermənistanın növbəti hücumuna cavab olaraq Ermənistanın hərbi təcavüzünü dəf etmək, Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazilərinin dərinliyində mülki şəxslərin və əhalinin sıx məskunlaşdığı yaşayış məntəqələrinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri özünümüdafiə hüququ çərçivəsində əks-hücum tədbirləri görərək işğal altında olan əraziləri azad etməyə başlamışdır. Əks-hücum əməliyyatı nəticəsində 44 gün ərzində Füzuli, Qubadlı, Cəbrayıl və Zəngilan rayonları, Şuşa şəhəri, Azərbaycanın 300-dən çox şəhər, qəsəbə və kəndi işğaldan azad edilmiş və sonda 10 noyabr 2020-ci il tarixində imzalanmış Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Ermənistan Respublikası Baş nazirinin və Rusiya Federasiyası Prezidentinin bəyanatı ilə Ermənistan sülhə məcbur edilmişdir. Bu razılaşmanın həyata keçirilməsi ilə Azərbaycanın Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonlarının işğaldan azad edilməsi təmin edilmişdir.

İşğalı dövründə ermənilər tərəfindən Azərbaycan ərazilərində külli miqdarda minalarla çirkləndirilmişdir. Eyni zamanda 10 noyabr 2020-ci il tarixli Üçtərəfli Bəyanata əsasən Ermənistan işğal etdiyi ərazilərdən məcburi şəkildə boşaldarkən həmin ərazilərdə xeyli miqdarda yeni minalar yerləşdirmişdir. Nəticədə, Azərbaycan dünyada ərazilərinin mina və digər tərkibində partlayıcı olan digər qurğularla ən çox çirklənmiş ölkələrdən hesab olunur. Ermənistan mümkün qədər insan tələfatını artırmaq məqsədilə təkcə döyüş meydanlarını deyil, eyni zamanda əkin sahələri, məzarlıqları, bağları və digər ictimai və iqtisadi obyektləri də minalamışdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin kütləvi şəkildə minalarla çirkləndirilməsi Azərbaycan Hökumətinin genişmiqyaslı bərpa və yenidənqurma planlarının həyata keçirilməsinə ciddi şəkildə maneə yaradır [13]. Ən əsası isə, bu təxminən otuz illik etnik təmizləmədən sonra yüz minlərlə məcburi köçkünün öz evlərinə təhlükəsiz və layiqli şəkildə qayıtması kimi ayrılmaz hüququnun reallaşdırılmasına mənfi təsir göstərir.

Əmək bazarının sosial-iqtisadi inkişaf tendensiyası

Ölkədə aparılan islahatlar iqtisadiyyatda əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuş, dinamik iqtisadi inkişafa nail olunmuşdur. Əhalinin sosial rifahı və həyat səviyyəsinin daha da

yüksəldilməsi, ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafı, regionların sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmişdir. Əhalinin məşğulluğunu təmin etmək üçün yeni iş yerləri, müəssisələr, infrastruktur obyektləri və s. yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasında son illərdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri də əmək bazarının inkişafı və işçi qüvvəsindən səmərəli istifadə edilməsi ilə bağlıdır. İqtisadiyyatda islahatların aparılması, xüsusilə dövlət mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların özəlləşdirilməsi dövlət və qeyri-dövlət sektorunda məşğulluğun bölgüsündə ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

2023-cü ildə ölkədə işçi qüvvəsinin sayı 2010-cu illə müqayisədə 14,4% və ya 662,3 min nəfər artaraq 5249,7 min nəfər olmuşdur. İşçi qüvvəsinin 94,5%-i və ya 4963,3 min nəfəri iqtisadiyyatda məşğul olanlar, 5,5%-i və ya 286,4 min nəfəri isə işsiz əhalinin payına düşmüşdür. Eyni zamanda, ölkənin əmək bazarında da əhəmiyyətli dərəcədə müsbət dəyişikliklərə nail olunmuşdur. Belə ki, 2010-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə iqtisadiyyatda məşğul olanların ümumi sayı 14,6% artmışdır. 2023-cü ildə iqtisadiyyatda məşğul olanların ümumi sayında 21,4% və ya 1064,4 min nəfər dövlət sektorunda çalışanlar, 78,6% və ya 3898,9 min nəfər qeyri-dövlət sektorunda işləyənlər təşkil etmişdir. 2010-2023-cü illərdə iqtisadiyyatda məşğul olanların ümumi sayında dövlət sektorunda çalışanların sayı 6,9% azalmış, qeyri dövlət sektorunda çalışanların sayı isə 22,4% artmışdır. Bu isə ölkədə bazar iqtisadiyyatının təşəkkül tapması və bunun nəticəsində sahibkarlığın inkişafı ilə bağlıdır.

Cədvəl 3. Əmək bazarının əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri

	2010	2015	2019	2020	2021	2022	2023
İşçi qüvvəsinin sayı, min nəfər	4587.4	4915.3	5037.7	5089.9	5141.6	5194.4	5249.7
Məşğul əhalinin sayı, min nəfər	4329.1	4671.6	4785.6	4721.2	4831.1	4901.1	4963.3
o cümlədən mülkiyyət növləri üzrə:							
dövlət	1142.7	1176.1	1146.1	1116.4	1089.2	1075.7	1064.4
qeyri-dövlət	3186.4	3495.5	3639.5	3604.8	3741.9	3825.4	3898.9
İşsiz əhalinin sayı, min nəfər	258.3	243.7	252.1	368.7	310.5	293.3	286.4
Dövlət Məşğulluq Agentliyinin yerli qurumlarında işsiz statusu verilmiş şəxslər, nəfər	38966	28877	81272	...	...	...	217608
onlardan işsizliyə görə müavinət alanlar	87	1543	540	727	1615	2332	2797
Məşğul qadınların sayı - min nəfər	2101.7	2263.4	2274.5	2244.5	2304.3	2344.6	2375.6
Muzdlu işçilərin sayı – min nəfər	1382.9	1502.5	1646.6	1698.7	1709.1	1738.7	1745.5
Orta aylıq nominal əmək haqqı - manat	331.5	466.9	635.1	707.7	732.1	840.0	933.9

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi, Əmək bazarı 2024

2023-cü ildə iqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin ümumi sayından 1745,5 min nəfəri və yaxud 35,2%-i muzdlu işləyənlər təşkil etmişdir. Qeyd edək ki, muzdlu işləyənlərin əsas hissəsi iri və orta müəssisələrdə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlardır. 2023-cü ildə ölkədə muzdlu işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqqı 933,9 manat olmuşdur ki, bu da əvvəlki ilə nisbətən 11,2% çoxdur. Təhlil etdiyimiz 2010-2023-cü illərdə muzdlu işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqqı hər il artım dinamikası ilə dəyişmiş və bu artım 2,8 dəfəyə bərabər olmuşdur.

İqtisadi artım əhalinin rifahına təsir göstərən başlıca amillərdən biri hesab olunur. Ölkədə

davamlı olaraq iqtisadi artıma nail olunması öz növbəsində yeni iş yerlərinin açılmasını şərtləndirir və burada məşğulluğun təmin olunması əhalinin həyat səviyyəsinin ilbəil yaxşılaşmasına gətirib çıxarır.

Ölkə iqtisadiyyatının davamlı və yüksək templərlə artması ölkədə adambaşına düşən milli gəlirin də artmasına öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, 2023-cü ildə əhalinin nominal gəlirləri 78,1 milyard manat olmuşdur ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 12,8% çoxdur. 2010-2023-cü illərdə isə bu artım 3 dəfə təşkil etmişdir. Bütün bunların nəticəsidir ki, orta aylıq əmək haqqında da artım müşahidə olunur.

Bununla yanaşı 2023-cü ildə əhalinin sərəncamında qalan nominal gəlirləri əvvəlki ilə nisbətən 12,8% artaraq 69,3 milyard manat olmuşdur. Əhalinin nominal gəlirlərində olduğu kimi əhalinin sərəncamında qalan nominal gəlirlər də 2010-2023-cü illərdə 3 dəfə artmışdır. Ölkədə inflyasiyanın həm əhalinin nominal gəlirlərinə, həm də əhalinin sərəncamında qalan nominal gəlirlərinə təsir edir. Lakin buna baxmayaraq, əhalinin sərəncamında qalan real gəlirlərinin artım dinamikası nəzərə çarpır. Belə ki, əvvəlki ilin qiymətlərində əhalinin sərəncamında qalan real gəlirləri əvvəlki illə müqayisədə 3,7% artaraq 63,7 milyard manat olmuşdur.

Cədvəl 4. Əhalinin nominal və real gəlirləri

	2010	2015	2019	2020	2021	2022	2023
Əhalinin nominal gəlirləri, milyon manat	25607.0	41744.8	56769.0	55754.1	57206.8	69163.0	78050.2
Əhalinin sərəncamında qalan nominal gəlirləri, milyon manat	23405.0	38200.0	52188.3	50525.4	51221.9	61453.7	69341.2
Əhalinin sərəncamında qalan real gəlirləri, milyon manat*	22142.9	36730.8	50865.8	49149.2	48005.5	53954.1	63732.7
əvvəlki ilə nisbətən faizlə							
Əhalinin nominal gəlirləri	113.3	105.8	106.9	98.2	102.6	120.9	112.8
Əhalinin sərəncamında qalan nominal gəlirləri	114.2	106.3	106.5	96.8	101.4	120.0	112.8
Əhalinin sərəncamında qalan real gəlirləri	108.1	102.2	103.8	94.2	95.0	105.3	103.7
İstehlak qiymətləri indeksi	105.7	104.0	102.6	102.8	106.7	113.9	108.8

* Əvvəlki ilin qiymətlərində

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi, Əmək bazarı 2024

Müasir dövrdə yaranmış demoqrafik vəziyyətə təsir edən mühüm amillərdən biri də əhalinin miqrasiyasıdır. Müstəqilliyin ilk illərində miqrasiya proseslərinin tənzimlənməməsi keçid dövründə yaranmış sosial-iqtisadi çətinliklər, MDB ölkələri ilə sərhədlərin dəqiq tənzimlənməməsi və s. nəticəsində respublikada əhali miqrasiyasının saldosunun mənfi olaraq tərəddüd etməsinə gətirib çıxarmışdır. Əsasən reproduktiv yaşda olan kişilərin miqrasiyası ölkə əhalisinin yaş-cins strukturunun pozulması və bununla da əhalinin artım sürətinin azalması ilə nəticələnmişdir. Bütün bunlar isə öz növbəsində respublikanın başlıca məhsuldar qüvvələrini təşkil edən əmək potensialının formalaşmasına və artımına, habelə onun quruluşuna öz mənfi təsirini göstərmişdir. Lakin ölkədə sosial-iqtisadi istiqamətdə aparılan uğurlu siyasət nəticəsində iqtisadi inkişafın yaxşılaşması ilə əlaqədar burada da müsbət dinamika müşahidə olunur.

Nəticə

Müasir demoqrafik vəziyyətə təsir edən başlıca amillər sırasına miqrasiya və əhalinin yaş-cins strukturunda baş verən dəyişikliklər daxildir ki, bu da müvafiq istiqamətdə strateji fəaliyyətlərin optimallaşdırılmasını aktuallaşdırır. Apardığımız tədqiqat onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda son iki əsr ərzində baş verən demoqrafik dəyişikliklər mühüm sosial, iqtisadi və siyasi faktorlarla sıx bağlı olmuşdur. Bu baxımdan, Azərbaycanın əhali artımı dinamikası göstərir ki, müstəqillik dövründə baş vermiş sosial-iqtisadi çətinliklərə, Ermənistanın hərbi təcavüzünə və 30 ilə yaxın davam edən işğal faktoruna baxmayaraq, ölkədə əhali artımı dinamik şəkildə davam etmiş, hər il ortalama 89,8 min nəfərlik təbii artım qeydə alınmışdır. Bununla belə, işğal faktorunun demoqrafik və sosial-iqtisadi təsiri əhalinin məcburi köçü, regionların infrastrukturunun məhv edilməsi, sənaye və təbii resursların talan olunması ölkənin iqtisadi potensialının zəifləməsinə və əhalinin həyat keyfiyyətinə mənfi təsir göstərmişdir. Əmək bazarındakı tendensiyalar isə göstərir ki, 2010-2023-cü illərdə işçi qüvvəsinin və məşğulluğun artımı müşahidə olunmuş, qeyri-dövlət sektorunun payı əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir ki, bu da özəl sektorun inkişafı və iqtisadi liberallaşma siyasəti ilə əlaqələndirilə bilər. Əhalinin gəlirlərinin və rifah səviyyəsinin artımı, nominal və real gəlirlərdə yüksəliş iqtisadi inkişafın davamlılığına müsbət təsir etmişdir. Öldə olunan nəticələrə əsaslanmaqla aşağıdakı təkliflərin nəzərə alınması tövsiyə olunur.

1. Azərbaycanın regionları üzrə demoqrafik monitoring və reabilitasiya proqramlarının hazırlanması. Bu siyasət işğaldan azad edilmiş ərazilərdə əhalinin yenidən məskunlaşdırılması və sosial infrastrukturun bərpası üçün bölgələrdə uyğunlaşdırılmış demoqrafik monitoring sistemlərinin yaradılmasını və sosial-iqtisadi reabilitasiya layihələrinin tətbiq olunmasını zəruri edir.
2. Əhalinin məşğulluğunun və rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə əmək bazarında islahatların reallaşdırılması təmin edilməlidir. Bunun üçün işçi qüvvəsinin struktur dəyişiklikləri nəzərə alınaraq peşə təhsili və regional məşğulluq proqramları genişləndirilməli, əhalinin əmək bazarına inteqrasiyası asanlaşdırılmalı və qeyri-formal məşğulluğun azaldılmasına yönəlik tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Xie, Y. (2000). Demography: Past, present, and future. *Journal of the American Statistical Association*, 95(450), 670-673.
2. Tabbarah, R. B. (1971). Toward a theory of demographic development. *Economic Development and Cultural Change*, 19(2), 257-276.
3. Kolk, M. (2021). Demographic Theory and Population Ethics-Relationships between Population Size and Population Growth.
4. <https://www.britannica.com/science/population-biology-and-anthropology/Geographical-distribution-and-urbanization#ref60678>
5. Isgenderli, A. (2011). *Realities of Azerbaijan 1917–1920*. Xlibris Corporation.
6. Çağla, C. (2019). Nation-Building in Southern Caucasus: The Case of Azerbaijan (1900-1920). *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, (2), 31-55.
7. <https://lhri.az/en/library-download/800>
8. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=8822&pno=6>
9. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=8822&pno=3>
10. https://genocide.preslib.az/az_a3-3.html
11. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi. (2025). <https://www.mfa.gov.az/az/category/ermenistanin-azerbaycana-qarsi-tecavuzunun-fesadlari/ermenistanin-azerbaycana-qarsi-tecavuzunun-neticelerini-eks-etdiren-xerite>
12. <https://azerbaijan.az/information/907>
13. <https://www.mfa.gov.az/az/category/ermenistanin-azerbaycana-qarsi-tecavuzunun-fesadlari/humanitar-neticeler>

Камран Шихили

ДИНАМИКА ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА: ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ВОЗДЕЙСТВИЯ ФАКТОРА ОККУПАЦИИ

Резюме

Изучение демографических процессов в Азербайджане началось в 20-30-х годах XIX века и в настоящее время приобрело устойчивый характер. Демографические тенденции в значительной степени формируются под влиянием социальных норм, определяющих развитие воспроизводства населения, а также под воздействием расширяющегося применения технологий и инноваций - особенно развития медицинской индустрии и систем здравоохранения, способствующих снижению уровня преждевременной смертности. Вряд ли найдётся другая область в цивилизованном обществе, изучение которой имело бы такое фундаментальное значение, как численность населения, его структура и темпы изменения. Хотя на демографические тенденции в Азербайджане в разные периоды оказывали влияние различные факторы, оккупация азербайджанских территорий Арменией и тяжёлая социально-экономическая ситуация в первые годы независимости стали основными причинами, оказавшими негативное влияние на демографическое развитие страны.

Цель исследования - проанализировать общую динамику демографического развития Азербайджанской Республики и определить влияние почти тридцатилетней оккупации со стороны Армении на демографическое и социально-экономическое развитие страны, а также подготовить предложения по оптимизации в данной области.

Методология-в исследовании использованы методы обзорной литературы, статистического анализа, сравнительного анализа и логического обобщения.

Результаты исследования - анализ диаграммы показывает, что за последние 33 года в Азербайджане наблюдается устойчивая тенденция роста численности населения. В годы независимости среднегодовой прирост населения составил около 89,8 тыс. человек. Это позволяет сделать вывод, что такие факторы, как Первая Карабахская война, социально-экономические трудности первых лет независимости и Вторая Карабахская война, завершившаяся блестящей победой Азербайджана, не смогли остановить рост численности населения в стране.

Ключевые слова - демографическая динамика, естественный прирост, социально-экономическое развитие, фактор оккупации

Kamran Shikhili

DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT DYNAMICS OF AZERBAIJAN: DEMOGRAPHIC AND SOCIO-ECONOMIC IMPACTS OF THE OCCUPATION FACTOR

Summary

The study of demographic processes in Azerbaijan began in the 1820s–1830s and has since evolved into a continuous area of inquiry. Demographic trends are increasingly shaped by social norms that influence the development of social reproduction, as well as by the expansion of technological and innovative applications-particularly the advancement of medical industries and healthcare services that reduce premature mortality rates. Few areas in a civilized society are as fundamentally significant as the study of population size, structural composition, and rate of change. Although various factors have influenced demographic trends in Azerbaijan across different historical periods, the occupation of Azerbaijani territories by Armenia and the resulting difficult socio-economic conditions during the early years of independence had a particularly negative impact on the country's demographic development.

Purpose - to analyze the overall demographic development dynamics of the Republic of Azerbaijan and assess the effects of Armenia's nearly three-decade-long occupation on the country's demographic and socio-economic development is the aim of this research. Based on this analysis, the study proposes recommendations to improve current demographic policy.

Methodology - the research employs several methods, including literature review, statistical analysis, comparative analysis, and logical generalization.

Study Findings - an analysis of the data diagram shows that over the past 33 years, Azerbaijan has experienced consistent population growth. During the years of independence, the average annual population increase was approximately 89,800 people. This supports the conclusion that factors such as the First Karabakh War, the socio-economic difficulties in the early independence period, and the Second Karabakh War—despite their significance—did not hinder the overall population growth of the Republic of Azerbaijan.

Keywords: *demographic dynamics, natural increase, socio-economic development, occupation factor*